

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Assessment of the Tourism Carrying Capacity of the Rab' e Rashidi
Historical Site from the Perspective of Overtourism and Undertourism
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

الگوهای ارزیابی ظرفیت برد گردشگری سایت تاریخی ربع رشیدی از منظر بیش گردشگری (Overtourism) و کم گردشگری (Undertourism)*

ثمینه نیک پور^۱، حمزه پیربابائی^{۲*}

۱. گروه مرمت بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران
۲. گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۳/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

چکیده

بیان مسئله: رشد گردشگری در سال‌های اخیر، در بسیاری از سایت‌ها و بناهای تاریخی با عواملی چون بیش‌گردشگری و کم‌گردشگری همراه بوده است؛ پدیده‌هایی که می‌توانند پایداری کالبدی، مدیریتی و ادراکی میراث تاریخی را تهدید کنند. در این میان، سایت تاریخی ربع رشیدی تبریز به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین مجموعه‌های دوره ایلخانی، با وجود ارزش‌های ممتاز تاریخی، در نظام گردشگری شهری تبریز اغلب مورد کم‌توجهی قرار گرفته است. به‌دلیل نبود تحلیل کمی و فضایی از الگوی توزیع بازدیدکنندگان، شدت استفاده از فضاها و ظرفیت تحمل گردشگری در ربع رشیدی مغفول مانده است.

هدف پژوهش: این پژوهش با هدف اصلاح وضعیت نامتوازن گردشگری و برنامه‌ریزی برای کاهش فرسایش کالبدی محوطه تاریخی ربع رشیدی به بررسی ظرفیت برد گردشگری سایت تاریخی ربع رشیدی تبریز می‌پردازد. این پژوهش به‌دنبال پاسخ به این پرسش است که محوطه تاریخی ربع رشیدی تبریز با توجه به رویکردهای نوین گردشگری در سایت‌های تاریخی چه ظرفیتی در حوزه گردشگری دارد؟

روش پژوهش: راهبرد این مقاله به روش ترکیبی کمی و کیفی و با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای، میدانی بوده است. این پژوهش حدود قابل قبول تغییرات (LAC) را برآورد و نتایج را از طریق محاسبات در سه سطح اصلی: ظرفیت برد فیزیکی (PCC)، ظرفیت برد واقعی (RCC) و ظرفیت برد مؤثر (ECC) ارائه می‌دهد.

نتیجه‌گیری: داده‌ها حاکی از این است که این سایت تاریخی ارزشمند، با در نظر گرفتن عوامل مختلف فیزیکی، محیطی و مدیریتی، تا سال ۲۰۲۵ در بازه توریسم حداقلی قرار می‌گیرد. طبق داده‌های محاسباتی از ۹۰ هکتار مساحت اولیه ربع رشیدی، در حال حاضر کمتر از ۱۳ هکتار آن قابل احیا و ربع رشیدی گنجایش میزبانی بیش از ۵۰۰۰ نفر در روز را دارا است که از این میزان به‌طور میانگین هفت نفر بازدید کننده در طی روزهای یک سال از آن بازدید کرده‌اند.

واژگان کلیدی: گردشگری میراث فرهنگی، ظرفیت برد گردشگری، بیش‌گردشگری، کم‌گردشگری، سایت تاریخی ربع رشیدی.

مقدمه و بیان مسئله

از ظرفیت گردشگری یک بافت تاریخی تعداد بازدیدکنندگان از مقصد می‌باشد، که در یک بازه زمانی مشخص بدون بروز آثار منفی و غیرقابل قبول در سطوح مختلف زیست‌محیطی، اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی و کیفیت ادراک و تجربه تحمل کند (Faraji Rad & Aghajani, 2009). از طرفی، ظرفیت برد گردشگر (TCC) به‌عنوان یکی از مفاهیم کلیدی در مدیریت پایدار گردشگری، به میزان حداکثری از حضور گردشگران در یک مقصد گردشگری اطلاق می‌شود، به بیان دیگر، از جمله

امروزه گردشگری را به‌عنوان بزرگترین حرکت و جابه‌جایی مردم در زمان صلح، یک پدیده فرهنگی اجتماعی چالش‌برانگیز معرفی می‌کنند. طبق تعریف سازمان جهانی گردشگری منظور

* این مقاله در همایش بین‌المللی «میراث معماری در خطر» که در تاریخ ۲۹ مهر ۱۴۰۴ به میزبانی مجتمع علمی، فرهنگی و تاریخی ربع رشیدی تبریز و مرکز تحقیقات تاریخ، هنر و فرهنگ سازمان فرهنگی اسلامی (رسیکا) برگزار شد، ارائه شده است.

**نویسنده مسئول: ۰۹۳۶۲۰۹۲۹۶۵@tabriziau.ac.ir

الف) بررسی وضع موجود: این مرحله اولین گام در بررسی‌های کاربری اراضی است. مشخص کردن انواع کاربری‌ها، توپوگرافی‌ها، بارگذاری‌ها و ... در مرحله بررسی وضع موجود انجام می‌شود. ب) تجزیه و تحلیل وضع موجود و پیش‌بینی کاربری‌های آتی و نقشه پیشنهادی: در این مرحله با توجه به شرایط موجود کلیه تنگناها (نقاط حادثه‌خیز، مناطق فرسایشی، حرایم تأسیسات و ...) و توان‌ها (چشم‌اندازهای مناسب، شیب‌های مناسب، دسترسی‌های مناسب و ...) ارزیابی و شرایط برای پیش‌بینی کاربری‌های آتی آماده می‌شود. همچنین در این مرحله با توجه به بازار هدف، جامعه میزبان، نوع گردشگران و توان‌ها و تنگناهای موجود، بهترین کاربری‌ها پیشنهاد می‌شود (Ziyari, 2010).

محوطه تاریخی مورد مطالعه در این جستار، که درون بافت شهر تبریز قرار گرفته و از وسیع‌ترین بافت‌های تاریخی درون شهری ایران محسوب می‌شود، با توجه به اینکه تاکنون تنها در ایام نوروز به روی عموم گردشگران باز بوده است (تصویر ۱) و در سایر ایام سال تحت کاوش‌های تاریخی قرار دارد، مباحث و تحلیل‌های مربوط به ظرفیت برد گردشگری برای آن انجام نشده است. این پژوهش به دنبال پاسخ به این سؤال اساسی است که محوطه تاریخی ربع رشیدی تبریز با توجه به رویکردهای نوین گردشگری در سایت‌های تاریخی چه ظرفیتی در حوزه گردشگری دارد؟ به بیان دیگر ربع رشیدی با توجه به شاخص‌های وضع موجود خود در چه سطحی از ظرفیت برد گردشگری قرار دارد؟

پیشینه پژوهش

در رابطه با پژوهش‌های داخلی در زمینه ظرفیت برد گردشگری در نقاط تاریخی پژوهش‌های انگشت‌شماری انجام یافته است. به عنوان مثال؛ برآورد ظرفیت برد گردشگری معبد آناهیتای شهر کنگاور واقع در استان کرمانشاه، بیانگر این مطلب است که وضع موجود فعالیت گردشگری در معبد آناهیتا بسیار پایین‌تر از سطح ظرفیت برد آن است (Farhoodi & Shurcheh, 2005). در مقاله دیگری

تصویر ۱. محوطه تاریخی ربع رشیدی در ایام تعطیلات عید نوروز. عکس: ثمینه نیک پور، ۱۴۰۴.

تکنیک‌های کاربردی و کمی در گردشگری پایدار، تکنیک ظرفیت تحمل یا برد گردشگری است که براساس شاخص‌های پایداری و مدیریت حدود قابل قبول تغییرات (LAC) در شاخص‌ها دست به برآورد کمی ظرفیت‌های فیزیکی، واقعی و مؤثر در یک مکان گردشگری می‌زند و در عمل آن را به صورت پایدار مدیریت می‌کند (Farhoodi & Shurcheh, 2005). تعیین و مدیریت ظرفیت برد گردشگر؛ به منظور حفظ تعادل میان بهره‌برداری گردشگری و حفاظت از منابع طبیعی و فرهنگی انجام و ابزاری مؤثر در جهت جلوگیری از ازدحام، تخریب منابع و تضعیف کیفیت زندگی جوامع میزبان محسوب می‌شود. این مفهوم از ابعاد گوناگونی از جمله ظرفیت برد فیزیکی، زیست‌محیطی، اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی و ادراکی قابل تحلیل است و نقش به‌سزایی در ارتقای کیفیت مدیریت مقاصد گردشگری و تضمین پایداری بلندمدت آن‌ها ایفا می‌کند (Saveriades, 2000). همه ارزیابی‌های ظرفیت برد گردشگری تنها شامل مشخص کردن تعداد بازدیدکنندگان نیست. تدوین TCC نه تنها باید یک سطح حداکثر، بلکه همچنین یک سطح حداقل از توسعه را فراهم آورد، یعنی پایین‌ترین سطحی که جوامع محلی پایدار نیاز دارند. سازمان جهانی گردشگری ظرفیت برد را چنین معرفی می‌کند: «سطحی از استفاده بازدیدکنندگان در یک ناحیه که می‌توانند تجمع یابند». علی‌رغم این ملاحظات، بسیاری از نویسندگان موافقت کرده‌اند که ظرفیت برد اساساً یک جنبه اکولوژیکی است که رابطه بین جمعیت و محیط طبیعی را بیان می‌کند (Abernethy, 2001). باکلی (Buckley, 1999) ظرفیت برد گردشگری را چنین تعریف می‌کند: «تعدادی از بازدیدکنندگان که هیچ‌گونه تخریب یا تغییر اکولوژیکی غیرقابل بازگشت را برای یک اکوسیستم در درون یک ناحیه تولید نمی‌کند یا حداکثر سطحی از استفاده تفرجگاهی است در قالب تعداد و فعالیت‌هایی که می‌تواند توسط یک ناحیه یا یک اکوسیستم قبل از کاهش غیرقابل قبول یا غیر برگشت‌پذیر در ارزش‌های اکولوژیکی رخ می‌دهد».

در برنامه‌ریزی توسعه توریسم، برای ظرفیت برد، دو عنصر اصلی یعنی عنصر رفتاری به معنی کیفیت تجربه‌ای که بازدیدکنندگان از ناحیه گردشگری به دست می‌آورند و عنصر بیوفیزیکی که مشخص‌کننده کیفیت طبیعی و فیزیکی ناحیه گردشگری، با توجه به رفتار گردشگران است، در نظر گرفته می‌شود (Rezaei & Ghahramanee, 2016). بر این اساس، در روش‌شناسی معرفی‌شده توسط اتحادیه جهانی حفاظت از طبیعت و منابع طبیعی برای برآورد ظرفیت برد نواحی طبیعی برای مقاصد گردشگری به سه نوع ظرفیت برد فیزیکی، مؤثر و واقعی توجه شده است (Pouryazdi & Malekian, 2013). فرایند برنامه‌ریزی کاربری اراضی در مطالعات مختلف و به‌ویژه در طرح‌های گردشگری در دو مرحله انجام می‌شود که عبارت‌اند از

مدیریتی سایت‌ها کمتر بررسی شده است (Brouder, 2017). محوطه تاریخی ربع رشیدی نمونه‌ای شاخص از این خلأ پژوهشی است. این مجموعه، علی‌رغم جایگاه ممتاز تاریخی، علمی و معماری، با سطحی پایین از بازدیدکنندگان و ضعف در نظام معرفی و مدیریت گردشگری مواجه است؛ وضعیتی که آن را در زمره مقاصد دارای کم‌گردشگری ساختاری قرار می‌دهد. تداوم این شرایط، اگرچه فشارهای ناشی از بیش‌گردشگری را به همراه ندارد، اما می‌تواند به کاهش منابع مالی حفاظت، فرسایش تدریجی کالبدی و افت مشارکت جامعه محلی منجر شود.

مبانی نظری

• پدیده بیش‌گردشگری (Overtourism)

Overtourism یا بیش‌گردشگری به پدیده‌ای اطلاق می‌شود که طی آن تعداد گردشگران ورودی به یک مقصد گردشگری از ظرفیت برد محیطی، اجتماعی-فرهنگی، زیرساختی و تجربی آن فراتر می‌رود و منجر به بروز آثار منفی گسترده می‌شود (Goodwin, 2017). در واقع، بیش‌گردشگری زمانی رخ می‌دهد که «موفقیت» یک مقصد گردشگری، که در قالب افزایش کمی بازدیدکنندگان تعریف شده است، به تهدیدی برای پایداری آن تبدیل می‌شود.

بیش‌گردشگری پدیده‌ای چندبعدی است که آثار آن را می‌توان در حوزه‌های زیر بررسی کرد:

۱. زیست‌محیطی: تخریب اکوسیستم‌ها، فرسایش خاک، آلودگی

آب‌وهوا، افزایش پسماندهای جامد (Amore, 2019).

۲. اجتماعی - فرهنگی: بروز تنش‌های میان گردشگران و ساکنان محلی، ازدست‌رفتن اصالت فرهنگی، بیگانگی جامعه میزبان نسبت به محل سکونت خود (Milano et al., 2019a).

۳. اقتصادی: تمرکز نامتوازن سرمایه‌گذاری، زیرساخت‌ها و سیاست‌های حمایتی بر بخش گردشگری می‌تواند به تضعیف یا حذف تدریجی کسب‌وکارهای محلی غیرگردشگری از جمله کشاورزی، مشاغل سنتی، خدمات بومی و فعالیت‌های تولیدی کوچک‌مقیاس منجر شود (Brouder, 2017).

فرسایش امری طبیعی است که در تمام پدیده‌های جهان مصداق دارد اما کاهش میزان فرسایش میسر است و باعث افزایش عمر بافت و فضای شهری خواهد شد. برای جلوگیری از فرسایش باید میزان پایداری را با انجام عمل مرمت در فضای شهری بالا برد. با افزایش پایداری عمر فضای شهری بالا می‌رود و میزان دوام آن فزونی می‌گیرد؛ بنابراین کاهش فرسایش ارتباط مستقیم با مسئله پایداری دارد و بالابردن میزان پایداری در فضای شهری نیازمند مرمت است (Habibi & Maghsoudi, 2007). ازسوی دیگر، با توجه به اینکه توسعه پایدار، توسعه‌ایست که نیازهای نسل حاضر را برطرف کند بدون آنکه بر نسل آینده اثری منفی داشته باشد، ازاین‌رو، پایداری فرایندی پویاست که هدفش ارتقای کیفیت

تحت‌عنوان «بررسی سنجش ظرفیت‌پذیرش گردشگری شهری و مدل‌سازی شهرهای گردشگری پایدار از بُعد کالبدی، منطقه ۱۲ شهری تهران» (شعبانی‌فرد و همکاران، ۱۳۸۸)، مورد سنجش ظرفیت قابل تحمل واقع شده است. در این مقاله، از ظرفیت قابل تحمل برای برنامه‌ریزی توسعه گردشگری استفاده و در قالب نقشه، جانمایی جاذبه‌های گردشگری و تأسیسات آن در منطقه ۱۲ شهری ارائه شده است. طبیبیان و همکاران (2007, Tabibian)، در مقاله‌ای تحت‌عنوان «جستاری بر مفاهیم و روش‌های برآورد کمی ظرفیت تحمل در توسعه گردشگری حوزه آکولوژیک دره عباس‌آباد همدان» ضمن معرفی چالش‌های موجود در کاربرد مفهوم ظرفیت قابل تحمل، اندازه ظرفیت قابل تحمل فیزیکی، واقعی و مؤثر دره عباس‌آباد را در محدوده ۴۰ هکتاری آن محاسبه کرده‌اند. در پژوهش «بررسی جاذبه‌های توریستی شهر اردبیل و برآورد کمی ظرفیت برد مجموعه شیخ صفی» (تقی‌زاده و ازهری، ۱۳۹۷)، ضمن معرفی جاذبه‌های گردشگری شهر اردبیل به محاسبه کمی ظرفیت تحمل مجموعه شیخ صفی پرداخته شده و نتایج نشان می‌دهد وضع موجود فعالیت گردشگری در این مجموعه بسیار پایین‌تر از سطح ظرفیت برد آن است. به‌منظور برآورد ظرفیت برد گردشگری شهر قم (Pouryazdi & Malekian, 2013) ظرفیت برد فیزیکی، واقعی و مؤثر چهار بوستان مطالعه شده است و نتایج نشان می‌دهد توانمندی‌های مدیریتی پارک نقش مهمی در میزان برد گردشگری پارک‌های مورد مطالعه دارد.

از نمونه پژوهش‌های خارجی تعیین ظرفیت برد گردشگری نیز می‌توان به طرح‌های علمی مناسب با تخمین ظرفیت برد جذابیت‌های توریسم جزیره آلکاتراز (Manning et al., 2002) و ارائه مدل جهت پیش‌بینی حداکثر بازدید روزانه و کاربرد آن در مدیریت گردشگری در دو رودخانه در پورتوریکو اشاره کرد. در مقاله‌ای تحت‌عنوان «مفهوم ظرفیت برای مدیریت مقاصد گردشگری: تئوری و کاربرد برای مدیریت گردشگری ونیز» (Massiani & Santoro, 2012)، ظرفیت قابل تحمل شهر ونیز را به روش متفاوتی محاسبه و در آن از شاخص‌هایی همچون تعداد ساکنان، تعداد مالکین، تعداد تأسیسات گردشگری و تعداد گردشگران در جامعه محلی و جمعیت گردشگران استفاده کردند. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد بهره‌برداری از محیط شهری در حال حاضر بیشتر از ظرفیت قابل تحمل آن است و باید با تدابیر گوناگون نسبت به کنترل تعداد گردشگران اقدام کرد.

جمع‌بندی پیشینه و خلأ پژوهشی در این زمینه و بررسی تطبیقی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که تمرکز غالب این مطالعات بر مقاصد پرتراکم و مواجه با بیش‌گردشگری بوده و به کم‌گردشگری در محوطه‌های تاریخی درون‌شهری، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، کمتر به‌صورت نظام‌مند توجه شده است. در اغلب پژوهش‌ها، پایین‌بودن تعداد گردشگران به‌عنوان وضعیتی خنثی تلقی و پیامدهای آن بر حفاظت میراث، پایداری مالی و تاب‌آوری

تعداد بازدیدکنندگان (Coccosis & Mexa, 2004). ۲) تنظیم سیاست‌های فضایی گردشگری از جمله تمرکززدایی از مقاصد پرتراکم و توزیع جغرافیایی بازدیدها. ۳) افزایش مشارکت جوامع محلی در فرایند تصمیم‌گیری (Milano et al., 2019a).

محوطه تاریخی ربع رشیدی از ابتدای تبدیل به سایت تاریخی گردشگری تا زمان حال همواره با مباحث کمبود گردشگر مواجه بوده است از این‌رو، در ادامه به بررسی کم‌گردشگری پرداخته می‌شود (جدول ۱).

• پدیده کم‌گردشگری (Undertourism)

یکی از مشکلات سیستماتیک که یک محوطه تاریخی با آن مواجه می‌شود، عدم جذابیت است. مشکلی که نیازمند تحلیل دقیق و پاسخی با رویکرد نو و امروزی و گاه آینده‌گرا است. انگیزه‌هایی مانند جستجوی تازگی، تعلق، فرار، آرامش، لذت، تحریک و ابراز وجود، نیروهای اصلی پشت همه رفتارهای سفر هستند. مطالعات روی تقسیم‌بندی گردشگران نشان می‌دهد که همه آنها علاقه‌مند به بازدید از یک مجموعه باستان‌شناسی در سفرشان نیستند؛ بعضی می‌خواهند آرامش داشته باشند، برخی می‌خواهند کشف کنند و تعداد کمی می‌خواهند تجدید قوا کنند (Soydanbay, 2017). به‌طور خلاصه می‌توان اذعان داشت که تنها بخشی از بازدیدکنندگان یک سایت موزه مجذوب آثار تاریخی می‌شوند و بقیه بازدید را یک وظیفه می‌دانند.

حفاظت بافت تاریخی، خود تمامی اعمال و تصمیم‌گیری‌های عملی در جهت ادامه حیات سایت را شامل می‌شود. به بیان دیگر، حفاظت^۶ به معنای نگهداری اثر در در شکل طبیعی و اولیه خود است، به‌گونه‌ای که اثر بتواند به نیازهای امروز بشر پاسخ گوید یا آنکه با تغییراتی چند در شکل طبیعی به حیات خود ادامه دهد. حفاظت معمولاً برای جلوگیری از فرسایش طبیعی یا انسان ساخت انجام می‌شود، فرسایشی که می‌تواند به فروریزی اثر منجر شود این تعریف حفاظت را به معنای نوشدن دائمی نزدیک می‌کند و نوشدن به معنای شکل‌دادن و با ارزش کردن مجدد یک فضای شهری مجموعه یا بناست که از طریق مداخله‌های کالبدی فضایی انجام می‌شود (Habibi & Maghsoudi, 2007). به «کم‌گردشگری»، در نقطه مقابل پدیده «بیش‌گردشگری»، به شرایطی اشاره دارد که در آن یک مقصد گردشگری، با وجود برخورداری از ظرفیت‌ها و منابع قابل توجه، با کمبود گردشگر مواجه است. در چنین شرایطی، تعداد بازدیدکنندگان بسیار کمتر از سطحی است که می‌تواند از منظر اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی برای مقصد منفعت‌آفرین باشد. این وضعیت می‌تواند پیامدهایی نظیر رکود اقتصادی، کاهش سرمایه‌گذاری اجتماعی و حتی رهاشدن برخی مناطق را در پی داشته باشد. برخی از عوامل مؤثر در شکل‌گیری کم‌گردشگری عبارتند از:

- زیرساخت ناکافی: کمبود در امکانات حمل‌ونقل، محدودیت در خدمات اقامتی و کمبود خدمات پشتیبان گردشگری از جمله

زندگی همه نسل‌ها است. حفاظت پایدار با این مفهوم در بافت‌های تاریخی به‌دنبال یافتن این مهم است که چگونه حفاظت از ارزش‌های تاریخی می‌تواند با توسعه همراه شود.

در ابتدا این نوع توسعه تنها اقتصادی بود و مبنای عمل در برخی شهرهای اروپایی مانند بث^۳، چستر^۴ و یورک^۵ قرار گرفت. همین‌طور، فعالیت‌های روشنگرانه‌ای در اروپا به نام‌های توسعه مجدد، بازآفرینی فرهنگ مدار و توسعه درون‌زا و دیگر رویکردهای نوین در برخورد با بافت‌های تاریخی شکل گرفته بود (Hassanzadeh & Soltanzadeh, 2016). از لحاظ اقتصادی، افزایش قیمت املاک و اجاره‌ها، نابودی مشاغل بومی به نفع فعالیت‌های وابسته به گردشگری (Koens et al., 2018) و از دید کیفیت تجربه گردشگری ازدحام بیش از حد، کاهش کیفیت خدمات، نارضایتی گردشگران. مقاصد مشهور شهری و میراث فرهنگی، نظیر بارسلونا، ونیز و آمستردام (تصویر ۲)، از مهم‌ترین نمونه‌های بروز بیش‌گردشگری به شمار می‌روند (Gössling et al., 2018).

مقاصد طبیعی همچون پارک‌های ملی آمریکا و جزایر کوچک نیز از این پدیده رنج می‌برند. برای مدیریت و کاهش آثار بیش‌گردشگری، چارچوب‌ها و راهبردهای زیر مطرح شده‌اند: (۱) مدیریت ظرفیت برد شامل تعیین و اعمال محدودیت‌های کمی بر

تصویر ۲. پدیده بیش‌گردشگری در شهرهای تاریخی آمستردام و ونیز ایتالیا. مأخذ: Kuenen et al., 2023.

اجتماعی شود که در نهایت به افت کیفیت زندگی منجر می‌شود. تخریب محیط‌زیست از دیگر پیامدهای کم‌گردشگری می‌تواند باشد. در برخی موارد، کاهش حضور گردشگران می‌تواند به رهاشدن یا کم‌توجهی به حفاظت از محیط‌های طبیعی و فرهنگی بیانجامد (Naqvi et al., 2023).

از نمونه‌های بارز کم‌گردشگری می‌توان به پارک‌های ملی کمتر شناخته‌شده اشاره کرد. بسیاری از پارک‌های طبیعی در مقایسه با هم‌تایان مشهورتر خود با سطح پایین‌تری از بازدید مواجه هستند. شهرها و روستاهای کوچک که در خارج از مسیرهای اصلی گردشگری قرار دارند نیز اغلب با گردشگری ناکافی مواجه می‌شوند. همچنین مناطقی که دارای گردشگری فصلی هستند در دوره‌های خارج از فصل اوج گردشگری با افت شدید در تعداد گردشگران مواجه می‌شوند (جدول ۱).

روش پژوهش

روش‌شناسی این پژوهش مبتنی بر رویکرد تلفیقی و چارچوب ارزیابی ظرفیت برد گردشگری در سه سطح ظرفیت برد فیزیکی، ظرفیت برد واقعی و ظرفیت برد مؤثر یا مدیریتی برای محوطه تاریخی ربع رشیدی است. در گام نخست، با استفاده از داده‌های مکانی، نقشه‌های عرصه و حریم، الگوی دسترسی، سطح قابل بازدید

جدول ۱. مقایسه پدیده‌های کم‌گردشگری و بیش‌گردشگری. مأخذ: Milano et al., 2019a.

ابعاد مقایسه	بیش‌گردشگری (Overtourism)	کم‌گردشگری (Undertourism)
تعریف	ورود تعداد بسیار زیاد گردشگران فراتر از ظرفیت برد مقصد	جذب تعداد بسیار کم گردشگران نسبت به ظرفیت و منابع موجود مقصد
منابع	فشار بیش از حد بر منابع طبیعی، فرهنگی، زیرساختی و اجتماعی	استفاده‌نشدن یا بهره‌برداری ناکافی از منابع طبیعی، فرهنگی و زیرساختی
پیامدهای اقتصادی	تورم، افزایش قیمت املاک، اختلال در بازار محلی	رکود اقتصادی، کاهش درآمد کسب‌وکارهای محلی، کاهش اشتغال
پیامدهای اجتماعی-فرهنگی	تنش میان گردشگران و جامعه محلی، از دست رفتن هویت فرهنگی	کاهش سرمایه‌گذاری اجتماعی، افول زیرساخت‌های خدمات عمومی
پیامدهای محیط‌زیستی	تخریب اکوسیستم‌ها، آلودگی، فشار بیش از حد بر مناطق حساس	رهاشدن مناطق طبیعی و فرهنگی، کاهش توجه به حفاظت و نگهداری منابع
تجربه گردشگر	ازدحام، کاهش کیفیت تجربه، نارضایتی گردشگران	کمبود خدمات و امکانات، تجربه محدود و ناکامل برای گردشگران
عوامل اصلی شکل‌گیری	بازاریابی بیش از حد، عدم مدیریت ظرفیت، رشد ناهمگون گردشگری	ضعف بازاریابی، نبود زیرساخت مناسب، تصویر منفی، کمبود سرمایه‌گذاری
مدیریت و سیاست‌های پیشنهادی	اعمال محدودیت بر تعداد بازدیدکنندگان، مدیریت ظرفیت برد، تمرکززدایی گردشگری	ارتقای بازاریابی، بهبود زیرساخت‌ها، تنوع‌بخشی به محصولات گردشگری
چالش اصلی	کنترل و مهار فشار گردشگری بر منابع و جوامع محلی	فعال‌سازی ظرفیت‌های بالقوه و جذب گردشگران بیشتر به مقاصد کمتر شناخته‌شده
فرصت‌ها	ایجاد گردشگری پایدار و متوازن با توزیع مناسب گردشگران	رشد پایدار اقتصادی، احیای جوامع محلی، حفاظت از منابع با مشارکت گردشگران
نمونه‌های متداول	ونیز، بارسلونا، آمستردام، دوبروونیک	پارک‌های ملی کمتر شناخته‌شده، روستاها و شهرهای کوچک، مقاصد خارج از فصل

محیطی یا مدیریتی در نظر گرفته شوند. این شاخص نقطه شروعی برای محاسبات ظرفیت برد محسوب می‌شود و مبتنی بر پارامترهای کمی نظیر مساحت فضا و فضای اختصاص یافته به هر بازدیدکننده است (Skiniti et al., 2024). در مقابل، ظرفیت برد واقعی (RCC) با در نظر گرفتن محدودیت‌های محیطی، اقلیمی و زیرساختی، تخمین واقع‌بینانه‌تری از تعداد بازدیدکنندگان قابل‌پذیرش ارائه می‌دهد. به عبارت دیگر، RCC نشان می‌دهد که چه میزان استفاده از یک فضا می‌تواند در عین حفظ سلامت اکولوژیکی و کیفیت منابع فرهنگی و طبیعی آن، مجاز و پایدار باشد (Matos et al., 2023).

در نهایت، ظرفیت برد مؤثر یا مدیریتی (ECC) در سطح نهایی و کاربردی قرار دارد و بیانگر آن است که تحت شرایط مدیریتی موجود، چه تعداد بازدیدکننده می‌توانند به‌گونه‌ای ایمن، با کیفیت مطلوب و با حفظ ارزش‌های سایت مدیریت شوند. عوامل مدیریتی نظیر میزان نیروی انسانی متخصص، منابع مالی، سطح حفاظت و زیرساخت‌های خدماتی در تعیین ECC نقش کلیدی دارند (Aldalbah, 2025). درک تفاوت این سه سطح ظرفیت برد اهمیت به‌سزایی در تدوین سیاست‌های مدیریت بازدید، طراحی برنامه‌های حفاظت از میراث و جلوگیری از بروز مشکلات ناشی از گردشگری بیش از حد یا ناکافی دارد (جدول ۲).

اهمیت تاریخی و فرهنگی ربع رشیدی

ربع رشیدی، که در اوایل قرن هشتم هجری به همت وزیر دانشمند ایلخانی، رشیدالدین فضل‌الله همدانی، در حاشیه شهر تاریخی تبریز بنیان‌گذاری شده است، یکی از برجسته‌ترین

و زمان ماند بازدیدکنندگان، ظرفیت برد فیزیکی از طریق محاسبات استاندارد تراکم فضایی و گردش‌پذیری فضاها برآورد می‌شود. در گام دوم، ظرفیت برد واقعی با لحاظ محدودیت‌های حفاظتی، وضعیت زیرساخت‌ها، ظرفیت مدیریتی، حساسیت باستان‌شناختی و شرایط اقلیمی-فصلی از طریق اعمال ضرایب تصحیح بر برد فیزیکی تعیین می‌شود. در ادامه، ظرفیت برد مؤثر با تحلیل شاخص‌های نهادی، سطح مدیریت سایت، وضعیت معرفی و دسترسی گردشگری و میزان تقاضای بالفعل ارزیابی می‌شود. داده‌ها از طریق تحلیل تصاویر هوایی، بازدید میدانی و آمار گردشگری گردآوری می‌شود. پس از محاسبه ظرفیت برد گردشگری فیزیکی، واقعی و مؤثر، در نهایت، راهکارهایی در راستای کنترل و مدیریت میزان بازدیدکنندگان در محوطه تاریخی ربع رشیدی ارائه خواهد شد.

انواع ظرفیت برد گردشگری

در رابطه با محاسبه ظرفیت برد گردشگری ربع رشیدی از گونه‌های متفاوت و مکمل این الگو در پژوهش پیش‌رو استفاده شده است. ظرفیت برد گردشگری فیزیکی، واقعی و مؤثر تفاوت‌های قابل ملاحظه‌ای با یکدیگر دارند. در واقع، ارزیابی ظرفیت برد گردشگری یکی از ابزارهای کلیدی در مدیریت پایدار مقاصد گردشگری به شمار می‌رود و در ادبیات علمی معمولاً در سه سطح اصلی تعریف می‌شود: ظرفیت برد فیزیکی (PCC)^۱، ظرفیت برد واقعی (RCC)^۲ و ظرفیت برد مؤثر یا مدیریتی (ECC)^۳.

ظرفیت برد فیزیکی (PCC) بیانگر بیشینه تعداد بازدیدکنندگانی است که از نظر فضا و ابعاد فیزیکی می‌توانند در یک بازه زمانی مشخص در یک مقصد حضور داشته باشند، بدون آنکه الزامات

جدول ۲. مقایسه ظرفیت‌های برد گردشگری فیزیکی و واقعی و مؤثر. مأخذ: Coccossis & Mexa, 2004.

ویژگی / نوع ظرفیت	ظرفیت برد مؤثر / مدیریتی (ECC)	ظرفیت برد واقعی (RCC)	ظرفیت برد فیزیکی (PCC)
تعریف	تعداد بازدیدکنندگانی که سیستم مدیریتی و حفاظتی سایت می‌تواند به‌طور پایدار و ایمن مدیریت کند.	تعداد بازدیدکنندگانی که با توجه به محدودیت‌های زیست‌محیطی، اقلیمی و زیرساختی فضا، قابل پذیرش هستند.	تعداد حداکثری بازدیدکنندگان که از نظر فیزیکی می‌توانند همزمان در فضا حضور داشته باشند.
رویکرد	مدیریتی - سازمانی - اجتماعی	اکولوژیکی - زیرساختی	کمی (فیزیکی و فضایی)
عوامل اثرگذار اصلی	توان مدیریتی، تعداد نیروی انسانی، سطح حفاظت، منابع مالی	شرایط اقلیمی، کیفیت زیرساخت‌ها، حساسیت محیطی	مساحت فضا، فضای مورد نیاز هر فرد، زمان بازدید
هدف کاربردی	تنظیم ظرفیت نهایی قابل مدیریت توسط نهادهای متولی	تطبيق ظرفیت اولیه با شرایط محیطی واقعی	محاسبه حداکثر ظرفیت اولیه بر مبنای فضا
ماهیت عدد به دست آمده	بهینه (Optimal)	تعدیل‌شده (Adjusted)	بیشینه (Maximum)
محدودیت‌های در نظر گرفته‌شده	محدودیت‌های مدیریتی و اجتماعی	محدودیت‌های محیطی و زیرساختی	بدون محدودیت (فقط فضا)
کاربرد در برنامه‌ریزی گردشگری	تعیین ظرفیت عملیاتی برای مدیریت پایدار گردشگری	ایجاد برآورد واقع‌بینانه‌تر از ظرفیت مجاز بازدید	نقطه شروع محاسبات ظرفیت برد
ریسک در صورت نادیده گرفتن	نارضایتی گردشگران، بحران مدیریتی، از دست دادن کیفیت تجربه	تخریب محیط زیست، تخریب زیرساخت	فشار فیزیکی بیش از حد بر فضا

۲. مشاهدات میدانی و شمارش بازدیدکنندگان در بازه‌های زمانی منتخب (نگارندگان به‌عنوان محقق مقیم در سایت در ایام نوروز ۱۴۰۴ اقدام به سرشماری کلی کرده‌اند). زیرساخت‌ها و مسیر گردشگری از سال ۱۳۹۶ برای جلوگیری از آسیب به لایه‌های زیرسطحی ربع رشیدی ایجاد شده (۳۷ میلیارد تومان ...، ۱۳۹۹) و این فعالیت‌ها تا به امروز ادامه داشته است. به‌عنوان مثال، مسیر گردشگری چوبی ویژه بازدیدکنندگان و عملیات اصلاح و تکمیل مسیرها تا مردادماه ۱۴۰۱ ادامه و مسیرهای جدید برای دسترسی گردشگران به نقاط مختلف سایت به بهره‌برداری رسیده است.

از محدودیت‌های بازدید، فعالیت همزمان کارگاه‌های مرمت-حفری در برخی از بخش‌ها بوده است و به بیان دیگر، گردشگری در حال حاضر در این سایت ماهیت پژوهش محور دارد و بازدید عمومی تنها از بخش‌هایی انجام می‌شود که کارهای حفاظت در آن پایان یافته‌اند. همچنین با توجه به موجودیت بانک کاشی و سفال در بخش غربی محوطه باستانی، ورود گردشگر به آن قسمت‌ها ممنوع است و از محدودیت‌های بازدید گردشگران محسوب می‌شود.

در رابطه با برنامه‌های توسعه گردشگری، طرح‌هایی برای ایجاد بوستان، پارکینگ ویژه تورهای گروهی، سازه‌های رفاهی موقت، نورپردازی و زیباسازی بدون تأثیر بر ساختار زیرزمینی با توجه به تأمین بودجه مستمر و قابل اجرا بودن در آینده ریخته شده است.

تحلیل بخش‌های قابل بازدید گردشگران روی بافت تاریخی ربع رشیدی

بنیاد ربع رشیدی که به دوره حکومت ایلخانان مغول (حدود ۸۰۰ سال قبل) در ایران باز می‌گردد؛ امروزه زیر خاک مدفون است و جز توسط برخی گمانه‌ها (تصویر ۳)،

تصویر ۳. گمانه‌های منتهی به اثر تاریخی در بافت تاریخی ربع رشیدی. مأخذ: نگارندگان.

نمونه‌های مجتمع‌های علمی-شهری در جهان اسلام قرون میانه محسوب می‌شود. این مجموعه نه تنها یک مرکز آموزشی صرف، بلکه یک شهرک وقفی چندمنظوره شامل مدارس، کتابخانه‌ها، دارالشفاء، کارگاه‌ها و فضاهای اقامتی برای دانشمندان و دانشجویان بوده است که در قالب یک نظام سازمان‌یافته و برنامه‌ریزی شده اداره می‌شد. براساس منابع تاریخی و اسناد وقفی، ربع رشیدی به‌عنوان یک نهاد دانش‌محور با کارکردهای آموزشی، پژوهشی و اجتماعی مبتنی بر منابع وقف تأسیس شده بود و در چارچوب سیاست‌های فرهنگی دولت ایلخانی، نقش مهمی در تولید، ترجمه و اشاعه دانش در مقیاس فرامنطقه‌ای ایفا می‌کرد؛ به‌گونه‌ای که برخی پژوهشگران آن را یکی از نخستین الگوهای «شهر-دانش» در تاریخ تمدن اسلامی دانسته‌اند (Tajik et al., 2025).

از منظر تاریخی، فرهنگی و اجتماعی، ربع رشیدی دارای ارزشی استثنایی به‌عنوان یک زیرساخت نهادی برای تعاملات علمی، شکل‌گیری سرمایه فرهنگی و تقویت هویت شهری تبریز در دوره ایلخانی است. این مجموعه با جذب دانشمندان، کاتبان و صنعتگران از مناطق مختلف، بستری برای تبادل بین‌فرهنگی و توسعه علمی فراهم آورد و در عین حال، از طریق نظام وقف، الگویی پایدار از مدیریت فرهنگی و تأمین مالی نهادهای آموزشی ارائه داد. علاوه بر این، اهمیت اجتماعی ربع رشیدی در پیوند عمیق آن با ساختار شهری و اقتصادی تبریز قابل تبیین است، زیرا این مجموعه به‌عنوان یک قطب علمی-اجتماعی در شکل‌دهی به جایگاه تبریز به‌عنوان یکی از مراکز مهم فرهنگی جهان اسلام ایفای نقش کرده است (Melville, 2012). مطالعات معاصر نیز بر ارزش برجسته این محوطه به‌عنوان یک میراث تاریخی-علمی منحصربه‌فرد و نیازمند حفاظت و مدیریت پایدار تأکید دارند، به‌ویژه از آن جهت که بقایای آن نشان‌دهنده یکی از پیچیده‌ترین نهادهای آموزشی-وقفی در تاریخ ایران و جهان اسلام است. این محوطه را می‌توان تجسم عینی دوره‌ای دانست که ایران نه مصرف‌کننده دانش، بلکه مرکز تولید، سازمان‌دهی و صدور علم و فرهنگ بوده است؛ جایگاهی که بازخوانی آن برای مخاطب ایرانی معاصر، نقشی بنیادین در تقویت هویت تاریخی، خودآگاهی فرهنگی و پیوند نسل امروز با میراث فکری و معماری سرزمین خود ایفا می‌کند.

وضع موجود فعالیت گردشگری در سایت تاریخی ربع رشیدی

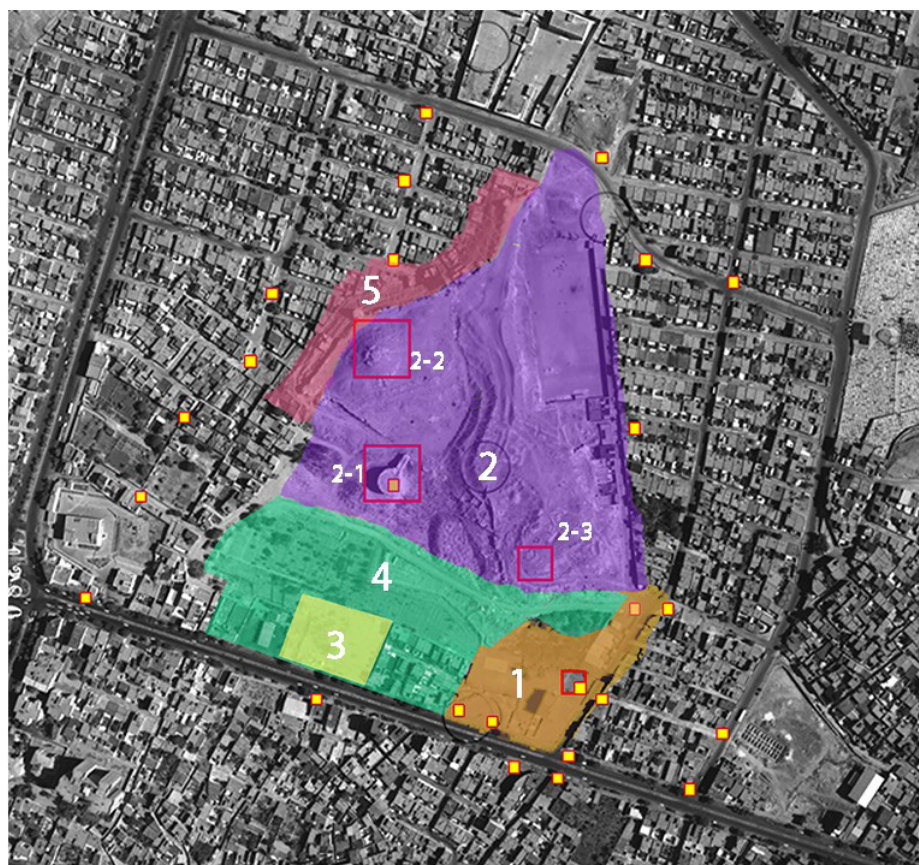
فعالیت گردشگری در سایت تاریخی ربع رشیدی تا سال‌های اخیر طبق گزارش‌های میدانی تنها در ایام تعطیلات نوروز انجام شده و به دلیل ادامه‌دار بودن روند کاوش‌های باستانی در طی بیست سال اخیر ورود گردشگران به داخل محوطه در بقیه ایام سال ممنوع بوده است. به دلیل رایگان بودن بازدید و نبود سامانه شمارش الکترونیک، برآورد تعداد گردشگران براساس دو منبع انجام شد: ۱. آمار جمعیتی اعلام شده توسط اداره میراث فرهنگی در ایام نوروز و

سایت ربع رشیدی، به‌طور کلی ۲۹۰۰ متر مسیر بازدید در نظر گرفته شده است (جدول ۳).

مساحت اولیه ربع رشیدی طبق اسناد تاریخی بیش از ۹۰ هکتار بوده است، اما در حال حاضر حدود ۱۳ هکتار از آن قابل احیا و توسعه است. اقدامات انجام‌شده شامل مرمت و ساماندهی محوطه تاریخی، اجرای مسیرهای بازدید سازگار با بافت مجموعه، نصب تابلوهای راهنما و مطالعات استحکام‌بخشی برج‌های پیرامونی است. این اقدامات با هدف تسهیل بازدید گردشگران و احیای جایگاه علمی و فرهنگی ربع رشیدی انجام می‌شود. طبق مطالعات میدانی، به‌طور میانگین ۲۰۰ نفر در روز از محوطه تاریخی ربع رشیدی دیدن کرده‌اند، که این میزان با احتساب تعطیلات ۱۳ روزه، ۲۶۰۰ نفر در سال را شامل می‌شود.

کاوش‌های باستان‌شناسی و نقشه ژئوفیزیکی انجام‌شده در سال ۲۰۱۹ قابل شناسایی نیست. بخش‌های قابل بازدید گردشگران روی سایت باستانی ربع رشیدی را به سه دسته محل گمانه‌های باستانی منتهی به اثر، آثار تاریخی قابل مشاهده روی بافت و در نهایت توده‌ها و احجام افزوده‌شده معاصر می‌توان تقسیم‌بندی کرد. همچنین نقاط مهم از لحاظ تراز ارتفاعی و نزدیکی به هم نیز دسته‌بندی و مسیرسازی شده‌اند.

طبق تصویر ۴ مناطق گردشگری روی بافت باستانی به چهار قسمت: منطقه شماره ۱؛ محوطه شمالی سایت باستان‌شناسی و قلعه رشیدی، منطقه شماره ۲؛ محوطه برج بزرگ جنوبی، منطقه شماره ۳؛ محوطه اختصاصی جهت بانک کاشی و سفال و منطقه شماره ۴؛ محوطه مجاور دسترسی اصلی طبقه‌بندی شد و طبق محاسبه طول مسیرهای مشخص‌شده توسط نورپردازی‌ها روی

تصویر ۴. نقشه محدوده عرصه و حرایم، مناطق و مسیرهای گردشگری روی بافت باستانی ربع رشیدی. مأخذ: نگارندگان.

جدول ۳. طول و مدت زمان مورد نیاز جهت بازدید در مسیرهای گردشگری ربع رشیدی. مأخذ: نگارندگان.

نام مسیر گردشگری	ابعاد	زمان مورد نیاز جهت بازدید
۱. محوطه سقایه ربع رشیدی (اخراپی رنگ)	تقریباً به طول ۵۰۰ متر	۱۰-۱۵ دقیقه
۲. محوطه قلعه رشیدی (رنگ بنفش)	تقریباً به طول ۱۲۵۰ متر	۳۰-۴۰ دقیقه
۳. محوطه جنوبی شامل بانک کاشی و سفال (سبز روشن)	تقریباً به طول ۵۰۰ متر	۲۰-۱۵ دقیقه
۴. محوطه جمعی و دسترسی اصلی (سبز تیره)	تقریباً به طول ۶۹۰ متر	۴۰-۳۰ دقیقه
۵. مسیر دید به بیرون برج و باروهای سالم (صورتی)	تقریباً به طول ۲۰۰ متر	۱۰-۱۵ دقیقه

یافته‌ها و بحث

محاسبه ظرفیت برد گردشگری در بافت تاریخی ربع رشیدی

هر مکان گردشگری دارای ویژگی‌ها و شاخص‌های خاص خود است؛ برای مثال، شاخص‌های پایداری در یک منطقه ساحلی با یک مکان تاریخی یا نواحی شهری و روستایی تفاوت زیادی دارد و هر منطقه گردشگری نیز اولویت‌های ویژه‌ای را می‌طلبد. بنابراین، با به‌کارگیری تکنیک‌های کمی و مدل‌سازی‌هایی که سازگارتر و منطبق‌تر با واقعیات فعالیت گردشگری در هر مکان هستند، می‌توان در جهت کاربردی‌سازی هرچه بیشتر مدل‌های پایداری فعالیت گردشگری گام برداشت. براساس فرمول‌های استاندارد جهانی برای ظرفیت برد فیزیکی (PCC)، ظرفیت برد واقعی (RCC) و ظرفیت برد مؤثر (ECC) میزان حداکثر تعداد بازدیدکننده با توجه به ضریب‌های محدودیتی مانند عوامل مدیریتی، عوامل محیطی و ... را برای سایت تاریخی ربع رشیدی برآورد خواهیم کرد (Coccosis & Mexa, 2004).

$$\text{ظرفیت برد فیزیکی (PCC)} = (A / B) \times R$$

مساحت قابل احیا: طبق گزارش‌ها، از مجموع بیش از ۹۰ هکتار مساحت اولیه ربع رشیدی، در حال حاضر کمتر از ۱۳ هکتار آن قابل احیا است. فضای مورد نیاز برای هر گردشگر: (B) با توجه به استانداردهای گردشگری در سایت‌های باستانی، معمولاً بین ۲ تا ۴ مترمربع در نظر گرفته می‌شود. ضریب چرخش بازدیدکنندگان: (R) بسته به ساعات بازدید و مدت‌زمان متوسط حضور هر گردشگر، این ضریب می‌تواند بین ۳ تا ۵ در نظر گرفته شود. با فرض $A=13$ هکتار و $B=3$ مترمربع (میانگین) و $R=4$ (میانگین)

بازدیدکننده در روز $PCC = 130,000 \times (1/3) \times 4 = 173,333$ این عدد نشان‌دهنده ظرفیت نظری است و در عمل باید با در نظر گرفتن عوامل مدیریتی، زیست‌محیطی و حفاظتی تعدیل شود. با توجه به اینکه ظرفیت برد واقعی (RCC) و ظرفیت برد مؤثر (ECC) با در نظر گرفتن محدودیت‌های محیطی و مدیریتی، از PCC کمتر خواهند بود، برای تعیین دقیق‌تر این ظرفیت‌ها، نیاز به داده‌های دقیق‌تری از جمله ساعات بازدید، زیرساخت‌های موجود و برنامه‌های مدیریتی است (Zacarias et al., 2011).

ظرفیت برد واقعی $(RCC) = PCC \times (1 - \sum CF_x)$ در این رابطه، مقدار و ظرفیت برد فیزیکی PCC که قبلاً اشاره شد، با ضریب اصلاحی CF_x مانند عوامل محیطی و مدیریتی و اجتماعی اصلاح می‌شود.

برای تعیین دقیق‌تر RCC، نیاز به داده‌های میدانی و مطالعات تخصصی درباره عوامل محدودکننده خاص ربع رشیدی است. این محاسبه به مدیران گردشگری کمک می‌کند تا ظرفیت بهینه بازدیدکنندگان را تعیین و از تخریب منابع فرهنگی و طبیعی جلوگیری کنند (Matos et al., 2023).

عوامل محدودکننده (CF_x): این ضریب، تأثیر عواملی مانند شرایط

آب‌وهوایی، محدودیت‌های فصلی، ساعات بازدید و سایر عوامل محیطی را در نظر می‌گیرد. به عبارتی (CF_x) نمایانگر درصد تأثیر هر عامل محدودکننده بر ظرفیت برد فیزیکی است. این عوامل ممکن است شامل موارد زیر باشند:

عوامل محیطی: مانند فرسایش خاک، شیب زمین، یا خطرات طبیعی

عوامل مدیریتی: مانند کمبود نیروی انسانی یا زیرساخت‌های ناکافی

عوامل اجتماعی: مانند ازدحام یا تعارض با جوامع محلی (Coccosis & Mexa, 2004).

$$CF_x = 1 - Lm \setminus Tm$$

Lm - مقدار واقعی محدودیت (مثلاً ساعات بسته‌بودن سایت، درصد زمین غیرقابل استفاده و تعداد روزهای بارانی)

Tm - مقدار کل یا حداکثر مقدار ممکن در همان شاخص

CF_x - ضریب اصلاحی که نشان‌دهنده میزان کاهش ظرفیت برد به علت آن عامل است. به‌طور خلاصه: هرچه محدودیت بیشتر باشد، مقدار CF_x کوچک‌تر می‌شود و ظرفیت واقعی کاهش می‌یابد.

ضرایب پیشنهادی با توجه به ظرفیت‌های کنونی ربع رشیدی تبریز:

- آب‌وهوا $\leftarrow (CF_{weather}) \approx 0.849$ حدود ۵۵ روز نامناسب در سال

- شیب/ناهمواری $\leftarrow (CF_{slope}) = 0.90$ ده درصد محدوده غیرقابل استفاده

- فرسایش/ریسک طبیعی $\leftarrow (CF_{erosion}) = 0.95$ پنج درصد محدودیت دوره‌ای

- ساعات بازدید $\leftarrow (CF_{hours}) = 0.667$ ۸ ساعت از بازه ۱۲ ساعته روز

- نیروی انسانی $\leftarrow (CF_{staff}) = 0.80$ هشتاد درصد سطح مطلوب

- زیرساخت/خدمات $\leftarrow (CF_{facilities}) = 0.85$

- ازدحام اجتماعی $\leftarrow (CF_{crowding}) = 0.75$

- حساسیت/ملاحظات محلی $\leftarrow (CF_{community}) = 0.95$

$$RCC = PCC \times CF_{total}$$

حاصل ضرب همه ≈ 0.235 = ضریب کل (CF_{total})

برای مثال، اگر ضریب اصلاحی 0.2 باشد، ظرفیت برد واقعی برای ربع رشیدی به‌صورت زیر محاسبه می‌شود:

$$RCC = 173,333 \times 0.2 = 34,666$$

این مقدار با در نظر گرفتن اینکه امروزه سایت باستانی ربع رشیدی تنها در روزهای عید قابل بازدید است، بسیار پایین می‌آید (ایام عید حدود $1/30$ از سال است) و ضریب اصلاحی را به کمتر از 0.06 می‌رساند؛ یعنی حدود ۱۰۰۰ نفر در سال، که ربع رشیدی را در محدوده توریسم حداقلی قرار می‌دهد.

ظرفیت برد گردشگری شامل PCC (ظرفیت برد فیزیکی)، RCC (ظرفیت برد واقعی) و ECC (ظرفیت برد مؤثر)، چارچوبی کارآمد برای مدیریت پایدار بازدیدکنندگان در ربع رشیدی فراهم می‌آورد. از پژوهش‌های مهمی که در زمینه ظرفیت برد گردشگری انجام شده است، می‌توان به پژوهش‌های در مورد محوطه‌های باستانی پمپی^{۱۱} در ایتالیا و ماچوپیتسو^{۱۱} در پرو اشاره کرد. این دو سایت، از نمونه‌های شاخص بیش‌گردشگری در سایت‌های میراث جهانی به شمار می‌روند؛ پدیده‌ای که منجر به فرسایش فیزیکی سازه‌ها، فشار بر نظام‌های حفاظتی و بروز پیامدهای اجتماعی-اقتصادی در جوامع محلی شده است (Milano et al., 2019b). در مورد پمپی، مسئله اصلی نه صرفاً تعداد بالای بازدیدکنندگان، بلکه ناهماهنگی ساختاری میان ظرفیت برد فیزیکی و ظرفیت برد واقعی بوده است؛ به این معنا که ظرفیت کالبدی محوطه با توان نهادی، زیرساخت‌های حفاظتی و نظام‌های پایش و کنترل بازدید هم‌تراز نبوده و این شکاف مدیریتی به تشدید آسیب‌پذیری میراث انجامیده است. در مقابل، در ماچوپیتسو، علاوه بر فشارهای کالبدی، ظرفیت برد مؤثر در بعد اجتماعی-اقتصادی به مسئله‌ای محوری تبدیل شده است؛ به گونه‌ای که تعارض میان الزامات حفاظت، وابستگی اقتصادی جامعه محلی به گردشگری و سیاست‌های ملی توسعه گردشگری، مدیریت پایدار سایت را با چالش مواجه ساخته است (Sharpley, 2020).

این نمونه‌ها نشان می‌دهند که مفهوم ظرفیت تحمل گردشگری عمدتاً به صورت واکنشی و پس از بروز بیش‌گردشگری به کار رفته است و در نتیجه، سایت‌های تاریخی دچار کم‌گردشگری (مانند ربع رشیدی) در ادبیات موجود کمتر مورد توجه نظام‌مند قرار گرفته‌اند. از این منظر، سنجش ظرفیت برد در شرایط کم‌گردشگری نه تنها ابزاری برای پیشگیری از بیش‌گردشگری آتی است، بلکه سازوکاری برای طراحی مسیر توسعه متوازن، تقویت حفاظت پایدار و جلوگیری از چرخه فرسایش ناشی از کم‌توجهی مدیریتی محسوب می‌شود.

برای مدیریت پایدار گردشگری در محوطه تاریخی ربع رشیدی، پیشنهاد می‌شود یک مدل یکپارچه مبتنی بر ارزیابی و پایش مستمر ظرفیت برد در سه سطح فیزیکی (PCC)، واقعی (RCC) و مدیریتی (ECC) تدوین و اجرا شود. این مدل باید با تعیین سقف مجاز بازدید روزانه، زمان‌بندی بازدیدها، توسعه گردشگری شبانه، به‌کارگیری فناوری‌های هوشمند برای پایش جریان بازدیدکنندگان و مشارکت فعال جامعه محلی در مدیریت گردشگری همراه باشد. علاوه بر آن، ارتقای زیرساخت‌های حفاظتی و خدماتی و توانمندسازی نیروی انسانی نقش کلیدی در موفقیت این مدل ایفا می‌کند. چنین رویکردی می‌تواند تعادل بین حفاظت از ارزش‌های میراثی ربع رشیدی و ارتقای کیفیت تجربه گردشگری را تضمین و از بروز مشکلات ناشی از گردشگری بیش از حد یا ناکافی پیشگیری کند.

ظرفیت برد مؤثر $(ECC) = RCC \times MC$ که در آن RCC ظرفیت برد واقعی و MC ضریب مدیریتی است که توانایی مدیریت و زیرساخت‌های موجود را در نظر می‌گیرد (Zacarias et al., 2011).

- محاسبه ضریب ظرفیت مدیریتی (MC) ضریب ظرفیت مدیریتی با در نظر گرفتن عوامل مختلفی مانند زیرساخت‌ها، تجهیزات، نیروی انسانی و بودجه محاسبه می‌شود. یکی از روش‌های متداول برای محاسبه MC به صورت زیر است:

$$(ECC) = RCC \times MC$$

که در آن: amc تعداد کارکنان و منابع مدیریتی موجود و imc عدد کارکنان و منابع مدیریتی ایده‌آل مورد نیاز برای مدیریت مؤثر سایت است. این فرمول نشان می‌دهد که اگر منابع مدیریتی موجود کمتر از مقدار ایده‌آل باشد، ضریب MC کمتر از ۱ خواهد بود و در نتیجه ECC کاهش می‌یابد (Sayan & Atik, 2011). با فرض: $RCC = 34000$ بازدیدکننده در روز (محاسبه شده با در نظر گرفتن عوامل محیطی و مدیریتی) و $amc = 3$ نیروی مدیریتی موجود و $imc = 20$ نیروی مدیریتی مورد نیاز، در این صورت:

$$ECC = 34,000 \times 0.15 = 5,100$$

بازدیدکننده در روز این بدان معناست که با منابع مدیریتی فعلی، حداکثر ۵۱۰۰ بازدیدکننده در روز می‌توانند از مجموعه ربع رشیدی بازدید کنند بدون اینکه به کیفیت تجربه بازدیدکنندگان یا حفظ و نگهداری سایت آسیب وارد شود.

با توجه به رابطه استاندارد جهانی در مباحث مدیریتی سایت‌های باستانی در حفاظت از میراث در خطر و تبدیل آن به میراث ماندگار، اهمیت این موضوع روشن می‌شود، که سایت ربع رشیدی تا چه میزان با سایت‌ها و محوطه‌های تاریخی در جهان فاصله دارد. از مواردی که بایستی امروزه در رابطه با ربع رشیدی تریز بدان توجه داشت؛ بودجه مطلوب، تجهیزات مطلوب، نیروی انسانی مدیر و زیرساخت‌های مناسب است.

نتیجه‌گیری

از بررسی وضعیت موجود فعالیت گردشگری در بافت تاریخی ربع رشیدی این نتیجه حاصل شد که وضعیت موجود فعالیت گردشگری در آن در مقایسه با ظرفیت برد آن در سطحی بسیار پایین قرار دارد. محوطه تاریخی ربع رشیدی، به‌عنوان یکی از ارزشمندترین سایت‌های میراث فرهنگی ایران و نمادی از شکوفایی دانش و هنر در عصر ایلخانی، با چالش‌های چندوجهی در مدیریت گردشگری مواجه است. از یک سو، فقدان برنامه‌ریزی مؤثر و زیرساخت‌های مناسب موجب شده است این سایت کمتر از ظرفیت واقعی خود مورد توجه گردشگران قرار گیرد. از سوی دیگر، در صورت افزایش ناگهانی جریان‌های بازدید بدون ملاحظات علمی و مدیریتی، این محوطه حساس با تهدید بیش‌گردشگری و تخریب غیرقابل جبران مواجه خواهد شد. ارزیابی سه‌سطحی

capacity. *Annals of Tourism Research*, 26(3), 705–708. [https://doi.org/10.1016/S01600-00011\(99\)7383-](https://doi.org/10.1016/S01600-00011(99)7383-)

- Coccossis, H., & Mexa, A. (2004). *The challenge of tourism carrying capacity assessment: Theory and practice*. Ashgate. <https://doi.org/10.43249781315240817/>
- Faraji Rad, A., & Aghajani, S. (2009). New analyses about tourism and the types of its classification. *Territory*, 23(6), 61–72. <https://sanad.iau.ir/en/Journal/sarzamin/Article/823832>
- Farhoodi, R., & Shurcheh, M. (2005). Calculating tourism carrying capacity of Anahita Temple in Kangavar. *Tourism Management Studies*, 2(7), 19–43. https://tms.atu.ac.ir/article_4904.html?lang=en
- Goodwin, H. (2017). The challenge of overtourism. *Responsible Tourism Partnership*, 4, 1–19. <http://haroldgoodwin.info/pubs/RTP%20WP4Overtourism01%CA%B92017.pdf>
- Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2018). Overtourism: Exceeding visitor thresholds in tourism cities. *Journal of Sustainable Tourism*, 25(9).
- Habibi, M., & Maghsoudi, M. (2007). *Urban renovation: international definitions, theories, experiences, charters and declarations, Urban methods and operations* (3rd ed.). University of Tehran Press.
- Hassanzadeh, M., & Soltanzadeh, H. (2016). Classifying urban revitalization planning strategies according to quarters sustainability. *Iranian Islamic City*, 6(23), 9–19. <https://sid.ir/paper/177433/en>
- Koens, K. Postma, A., & Papp, B. (2018). Is overtourism overused? Understanding the impact of tourism in a city context. *MDPI*, 23. <https://doi.org/10.3390/su10124384>
- Kuenen, L., Fletcher, R., Jakobs, T., Duineveld, M., & Koens, K. (2023). From overtourism to undertourism... and back? The struggle to manage tourism regrowth in post-pandemic Amsterdam. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, (99). <https://doi.org/10.21138/bage.3482>
- Manning, R., Wang, B., Valliere, W., Lawson, S., & Newman, P. (2002). Research to estimate and manage carrying capacity of a tourist attraction: a study of alcatraz island. *Journal of Sustainable Tourism*, 10(5), 388–404. <https://doi.org/10.108009669580208667175/>
- Massiani, J., & Santoro, G. (2012). The relevance of the concept of capacity for the management of a tourist destination: theory and application to tourism management in Venice. *The Italian Journal of Economic, Demographic and Statistical Studies*, 66(2), 141–156. https://www.sieds.it/listing/RePEc/journal/2012LXVI_N2_10.pdf
- Matos, L. A., Velásquez, J. R., Miranda, R. C. de, & Nabout, J. C. (2023). Assessing tourism carrying capacity in one sustainable protected area of Cerrado: Balancing ecological and socio-economic dimensions. *Fronteiras: Journal of Social, Technological and Environmental Science*, 12(3), 194–212. <https://doi.org/10.216648869.2023-2238/v12i3.p194212->
- Melville, C. (2012). Rashid al-Din and the writing of history in Mongol Iran. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 22(3–4), 699–714.
- Milano, C., Novelli, M., & Cheer, J. M. (2019a). Overtourism and

اعلام عدم تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. Tourism Carrying Capacity
۲. Limits of Acceptable Changes
۳. Bath
۴. Chester
۵. York
۶. Conservation
۷. Physical Carrying Capacity
۸. Real Carrying Capacity
۹. Effective Carrying Capacity
۱۰. Pompeii
۱۱. Machu Picchu

فهرست منابع

- تقی‌زاده، قادر و ازهری، سونیا. (۱۳۹۷). راهکارهای مدیریت سایت‌های میراثی جهانی در راستای توسعه پایدار گردشگری (مورد مطالعه: مجموعه جهانی شیخ صفی‌الدین اردبیلی). *ششمین کنفرانس ملی مهندسی عمران، معماری و توسعه شهری پایدار ایران، تهران*. <https://civilica.com/doc/881113/>
- شعبانی‌فرد، محمد؛ پوراحمد، احمد؛ حسینی، علی و رشیدی، مصطفی. (۱۳۸۸). بررسی سنجش ظرفیت پذیرش گردشگری شهری و مدل‌سازی شهرهای گردشگری پایدار از بُعد کالبدی (نمونه موردی منطقه ۱۲ تهران). *تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی*، (۱۴). <https://civilica.com/doc/1552743/>
- ۳۷ میلیارد تومان در مجموعه ربع رشیدی تبریز هزینه شد. (۱۳۹۹). ایرنا. <https://www.ima.ir/news/83898511>، از مهر، ۲۱، ۱۴۰۴
- Abernethy, V.D. (2001). Carrying capacity: The tradition and policy implications of limits. *Ethics in Science and Environmental politics ESPE*, 1, 9–18. <https://doi.org/10.3354/esep001009>
- Aldalbahi, S. M. M. (2025). Environmental carrying capacity Assessment for environmental planning, and sustainable management of national parks in Saudi Arabia. *Environment and Ecology Research*, 13(1), 120–130. <https://doi.org/10.13189/eer.2025.1301>
- Amore, A. (2019). Overtourism: issues, realities and solutions. *Journal of Heritage Tourism*, 15(5), 592–593. <https://doi.org/10.1080/1743873/X.2019.1701818>
- Avraham, E., & Ketter, E. (2017). Destination image repair while combatting crises: tourism marketing in Africa. *Tourism Geographies*, 19(5), 780–800. <https://doi.org/10.108014616688.2017.1357140>
- Brouder, P. (2017). Evolutionary economic geography: Reflections from a sustainable tourism perspective. *Tourism Geographies*, 19(3), 438–447. <https://doi.org/10.108014616688.2016.1274774/>
- Brouder, P., Clavé, S. A., Gill, A., Ioannides, D., Nissen, J., & Volgger, M. (2020). Tourism resilience and transformation: A critical perspective. *Tourism Geographies*, 22(3), 1–18.
- Buckley, R. (1999). An ecological perspective on carrying

degrowth: A social movements perspective. *Journal of Sustainable Tourism*, 27, 1857–1875. <https://doi.org/10.108009669582.2019.16/50054>

- Milano, C., Novelli, M., & Cheer, J. M. (2019b). Overtourism and tourismphobia: A journey through four decades of tourism development, planning and local concerns. *Tourism Planning & Development*, 16(4), 353–357. <https://doi.org/10.108021568316.20/19.1599604>
- Naqvi, M. H., Ahmed, A., & Pervez, A. (2023). *Implementing sustainable tourism practices in luxury resorts of Maldives: Sustainability principles & Tripple Bottomline Approach*. arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2311.18453>
- Pouryazdi, S., & Malekian, M. (2013). Estimating the tourism carrying capacity of Qom urban parks. *Journal of Applied Researches in Geographical Sciences*, 13(3). <https://www.magiran.com/paper/1210246/estimating-recreational-carrying-capacity-of-qom-urban-parks?lang=en>
- Rezaei, P., & Ghahramanee, N. (2016). Evaluating carrying capacity in determining land uses of tourism complexes. *Tourism Management Studies Quarterly*, 10(31), 85–102. https://tms.atu.ac.ir/article_3897.html?lang=en
- Saveriades, A. (2000). Establishing the social tourism carrying capacity for the tourist resorts of the east coast of the Republic of Cyprus. *Tourism Management*, 21(2), 147–156. [https://doi.org/10.1016/S02618-00044\(99\)5177-](https://doi.org/10.1016/S02618-00044(99)5177-)
- Sayan, S., & Atik, M. (2011). Recreation carrying capacity estimates for protected areas: A study of Termessos National Park. *Ekoloji*, 20(78), 66–74. <https://doi.org/10.5053/ekoloji.2011.7811>
- Sharpley, R. (2020). Tourism, sustainable development and the

theoretical divide: 20 years on. *Journal of Sustainable Tourism*, 28(11), 1932–1946. <https://doi.org/10.108009669582.2020.1779732/>

- Sharpley, R., & Telfer, D. J. (2017). Review of tourism and development: Concepts and issues. *Journal of Tourism Futures*, 3(2), 194–195. <https://doi.org/10.1108/JTF-09066-2017->
- Skiniti, G., Lilli, M., Skarakis, M., Tournaki, S., & Nikolaos, N. (2024). A holistic approach for tourism carrying capacity estimation in sensitive ecological areas. *Environment, Development and Sustainability*, (26), 31971–31995. <https://doi.org/10.1007/s10668-0-04805-024>
- Soydanbay, G. (2017). *Undertourism: How to make archaeological sites and museums more attractive as destinations*. The Place Brand Observer, TPBO; Expert Advice. <https://placebrandobserver.com/how-to-make-museums-attractive-destinations/>
- Tabibian, M. (2007). An investigation of the concepts and methods of quantitative carrying capacity analysis -a case of strategic planning for tourism development in hamedan abbassabad-ghanjnameh valley, Hamedan. *Honar-ha-ye Ziba*, 29, 17–28. <https://www.sid.ir/paper/5780/en>
- Tajik, N., Mollazadeh, F., Ahansazan, H., & Ayati, M. H. (2025). Rab-e Rashidi: One of the pioneering educational and medical centers in the Islamic world. *Traditional and Integrative Medicine*, 10(1), 89–95. <https://doi.org/10.18502/tim.v10i1.18227>
- Zacarias, D. A., Williams, A. T., & Newton, A. (2011). Recreation carrying capacity estimation to support beach management at Praia de Faro, Portugal. *Applied Geography*, 31(3), 1075–1081. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2011.01.020>
- Ziyari, K. (2010). *Urban land use planning*. Tehran University Press.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:
 نیک پور، ثمینہ و پیربابائی، حمزہ. (۱۴۰۵). ارزیابی ظرفیت برد گردشگری سایت تاریخی ربع رشیدی از منظر بیش‌گردشگری (Overtourism) و کم‌گردشگری (Undertourism). *باغ نظر*, ۲۳ (۱۵۶)، ۶۷–۷۸.

DOI: [10.22034/bagh.2026.567899.5963](https://doi.org/10.22034/bagh.2026.567899.5963)

URL: https://bagh-sj.com/article_242960.html

